

МУХТАР ӘҮЕЗОВ

И 2007

3804 к

Ауыз

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

**М.О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ**

“ӘУЕЗОВ ҮЙІ” ҒЫЛЫМИ-МӘДЕНИ ОРТАЛЫҒЫ

Мұхтар Әуезов

**ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ
ЕЛУ ТОМДЫҚ ТОЛЫҚ ЖИНАҒЫ**

24-том

1949–1952

**АЛМАТЫ
«ЖІБЕК ЖОЛЫ»
2006**

821.512.122 Әуезов І

ББК 84 Қаз 7-44

Ә 82

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат
министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің бағдарламасы
бойынша шығарылды

Әуезов М.

Ә 82 Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 24-т. —
Алматы: “Жібек жолы” баспа үйі, 2006. — 496 бет.

ISBN 9965-759-35-9

Мұхтар Омарханұлы Әуезов шығармаларының 50 томдық акаде-
миялық толық басылымының 24-томына “Абай жолы” роман-эпопея-
сының үшінші кітабы енді.

Кітап ғылыми жұртшылыққа, қалың оқырман қауымға арналады.

ББК 84 Қаз 7-44

Редакциялық кеңес:

Әуезов М., Әкім Т. (жауапты хатишы), Бердібаев Р., Кекілбаев Ә.,
Қабдолов З., Қананиянов Б., Қасқабасов С. (кеңес төрағасы), Қирабаев С.,
Қонаев Д., Құл-Мұхаммед М., Мағауин М., Майтанов Б. (кеңес
торағасының орынбасары), Мұртаза Ш., Нұрғалиев Р., Нұрпейісов Ә.,
Оразалин Н., Сүлейменов О., Тасмағамбетов И.

Редакциялық алқа:

Елеукенов Ш., Есім Ф., Құндақбаев Б., Нарымбетов Ә., Сыздықов К.,
Ысмағұлов Ж., Ісімақова А.

Жауапты шығарушы — Рахымжанов К.

Ғылыми түсініктемесін жазған — Әкім Т.

Томды баспаға дайындағандар:

Әбдіғұлов Р., Әкім Т., Болсынбаева А., Рахымжанов К.,
Қайшыбаева Р., Қаныкейұлы Е., Майлыбай С.

Ә $\frac{4702250201}{430(05) — 06}$ хабарланбаған — 2006

ISBN 9965-759-35-9
ISBN 5-628-02141-5

© М.О. Әуезов атындағы Әдебиет
және өнер институты, 2006

АБАҰ ЖОЛЫ

роман-эпопея

ҮШІНШІ КІТАП

АБАЙ АҒА

1

Күз аспаны күнгірт, бұлыңғыр. Ауада дымқыл сыз бар. Таң салқыны қазір күздің суық желіне айналған. Манайда қызарып солған қурайлар көп көрінеді. Бүрінен айрылған тобылғы да қуқыл реңді. Ұзарып сарғайған селеу мен бозғыл көде, жусан бәрі де жел лебінен қалтырайды. Бас шұлғып елбек қағады. Қара жел қуған қаңбақ кең жазықта көп бұлыңдап, тынымсыз кезіп, жосып өтеді. Таң жаңада атқан. Салқын түннің қалың шығы жүргіншілердің аттарының тұяғын жылтыратып, шашасына шйін суландырған.

Ералының кең жазығына жаңа келіп ілінген жүргіншілер – ерте көшкен ауылдың ер-азаматы. Көшіп келе жатқан Абай аулы мен көрші ауылдар. Сол көштің алдында ұзаққырап кеткен мынау бір топ аттылар Абай мен оның жас достары, кей ақын-әншілер. Топтың алдыңғы қатарында Абай, Көкбай, Шұбар үшеуі өзгелерден озыңқырап, оңаша әңгімелесіп барады. Артқы топ Ақылбай, Мағаш, Көкітай, Дәрмен болатын. Бұлардың артында Ербол мен Баймағамбет бір бөлек келеді.

Жүрістің ертелік мазасыздығына қарамай, күн райының мұнды, сұрқай көңілсіздігіне қарамай, ортадағы жастар тобы үнемі дабырлап сөйлесіп, әзілдесіп, күліп келе жатыр. Шетінен ақын жастар болғандықтан, бұлар соңғы кездерде өлең шығарудың әр алуан үлгілерін байқап көрісетін. Үйде отырса жазып айтатын ақындар, топқа кезіксе домбыраға қосылып ән шырқайтын. Ал, осындай атүсті, жол-

жәнекейде шапшаң өлең айтуға да, бәске мен жарысқа да түсе берісетін.

Осы соңғы күндерде Ақылбай біралуан жарыс үлгісін айтқан еді. Ол төрттік жырды төрт ақын болып, іліп-қағып айтатын бір дәстүр.

Кейінгі топтың жол ұзақтығын, мезгіл жүдеулігін елемей, көңілді күлкімен келе жатуына қазірде де себеп болған сол іліп-қақпа өлеңдер. Енді бір кезекте Мағаш ат үстінде құныса түсіп, Кәкітай мен Ақылбайға қарап, тағы бір төрттіктің алғашқы бір жолын оқыс бастады:

Күз жетті ме, батыр-ау, неге тондым, –

дегенде, бағанадан кезек қағысып, шапшаңдыққа өздерін қайрағандай боп келе жатқан ақын жігіттер тегіс елең ете қалысты. Бірақ алдымен іліп әкеткен Ақылбай болды:

Тоңғаның рас, бозарып түсің де оңды.

Ендігі кезекте Дәрмен айтуға бейімделді. Ол бұлардың ішіндегі ең шапшаңы және тапқыр, айтқышы. Дәрмен бағанадан бергі дағдысымен төрттіктің соңғы екі жолын тағы өзі бітіруге ыңғайланғанда, Мағаш қатарында келе жатқан Дәрменнің тізгінінен ұстап күліп тұрып, әзіл айтты.

– Дәрмен, сен шабытыңды ірке түр. Бағанадан бері есеміз мына Кәкітайда кетіп барады. Бұл неге қосылмайды? Осы айтсын. Айт, көне шапшаң! – деп, Мағаш көзін сығырайта күліп, өзінің үнемі қатты қалжыңдасатын құрдасы Кәкітайға қарады. Ол да осындай бір шабуылды тосқандай екен. Жолдастарын таң қалдырғандай оқыс өжеттік көрсетті. Өзінің шарылдаған қатты үнімен дауыстап тұрып, іле жөнелді:

Бірің тоңып, бірін оң, жұмысым жоқ,
Ойына түк кірмейді Кәкітай шоңнын!¹ –

деп қатты күліп жіберді.

¹ Шоң деген сөзді Арқа қазағы білмейді. Зор, үлкен деген мағынада қырғыз бен оңтүстік қазағы қолданады.

Ақылбай баяу мінезімен таңырқаған бойында Кәкітайға бұрылды да, “шоңның...” деп, соңғы ұйқасты қайталап:

– Бұл не деген ұйқас?! – деді.

Дәл осы сәтте Мағаш пен Дәрмен Кәкітайды мысқыл етіп, Ақылбайдың күдігін қостап, күле жөнелісті.

– Қысылғаныңа көрінсін, Кәкітай, “шоңның” деген сөз жоқ. Өлең айтса Кәкітайдың бір обқа жығылатынын білуші ем. Барып шыққан жерін қарасаңшы, – деп Мағаш күліп келеді. Дәрмен де ақсия күліп:

– Бұл қайдан алған ұйқасың, қазақ естімеген сөзді қайдан сүйреп әкелдің, Кәке-ау? – деді.

Кәкітай олардың күлкісін біраз еркіндетіп жіберіп, екі көзі күлімдеп өзі де лекіте күлді де, енді жауаптасып, дауға кірісті:

– Өлеңнің сөзі Мағаш пен Дәрмен айта беретін, күндегі көптің құлағына сіңген сөз бола ма екен? Кейде айшықты сөз әлдеқайда алыстан кеп, осылай таңырқатып та кетуі керек. Мен білсем, осы төрттікті өлең ғып тұрған жалғыз менің ұйқасым, – деді.

Бірақ жолдастары, бастығы Ақылбай болып, Кәкітайға қарсы жабыла дау айтты. Қатты күлкілерін естіген соң топқа енді Баймағамбет пен Ербол кеп қосылды. Оларға да Мағаш өзінің сөзін мақұлдатпақ. Өлеңдерін қайталап айттысып, бәрі де жасы үлкен аға, Ерболдың төрелігін тілесті. Кәкітай өзінің ісі дұрыстығын Ерболға қуаттатқысы келді.

– Ербол аға, мыналардың орынсыз күлкі, жалған сықағын тыйыңызшы! Арашашы тіледім сізден! Құдай ақы, “шоңның” деген қазақ сөзі бар деп айтып беріңізші, мыналарға! – деді.

Ербол төреші болғандықтан, енді жұрттың бәрі жаттап алған төрттікті өзі тағы бір айтып, аз ойланып бас шайқалды. Кәкітайға жолдастары әлі күліп келе жатыр. Ербол оған жаны ашығандай қабат білдірсе де, жігітті қостай алмады.

– Айналайын Кәкітай, даусың шырылдағанда жазықсыздан күйіп бара жатқандай көрінесің-ақ. Сен арыз айтқаныңмен, зорлық етіп тұрсың. Қазақта “шоңның” деген сөз жоқ, – деді.

Кәкітай ендігі қалған Баймағамбетке жабысып, тағы да бұрынғысынан да даусын қатайтып, шырылдай түсіп:

– Ойбай-ау, мына жұрт не дейді, Бақа?! Естімеген сөзің жоқ, кәрі құлақты өзің ең. Өзің айтшы! – деп содан үміт қып еді. Баймағамбет бағанадан “шоңның, шоңның” деген сөзді қайталап, күбірлеп, қабағын түйіп айтып келе жатқан. Қазір ол өзінің тура кететін бірбеткейлігімен:

– Кәкітай, сенікі теріс! Ешбір ертегі-хикаяда “шоңның” деген сөз жоқ. Мұндай өлеңді естіп көргенім жоқ! – деді.

Жұрт Кәкітайдың күйгелек мінезінен тағы бір оқыс нәрсе күтіп, даурыға түсті. Бірақ ол әлі мойындаған да, жасыған да жоқ. Атын тесініп жіберіп:

– Ой, тәңір-ай, жеріне жетпей Кәкітай жығылмайды. Анау Абай ағама жүгінемін. Жүр, білгіштеріңді сонда көрермін, кәні! – деп жорта жөнелді.

Қалған топтың барлығы да сар желіп отырып, Абайларды қуып жетті.

Өзгелерден бұрын жеткен Кәкітай жаңағы қызу үстіндегі ащы үнімен Абайға дауларының жайын мәлімдеп келеді. Дау “шоңның” деген сөздің айналасында екенін білгенде Көкбай күліп жіберді. Ол бірдемсіні білетін сияқты. Кәкітай соған дәмелене қарады. Артқы аттылардың барлығы қатарына жеткен соң Абай Ербол мен Баймағамбетке бұрылып:

– Мағашқа сен скеуің де қосылып, Кәкітайды жығып бердіңдер ме, шынымен? Жығып беру оңай ғой. Ұтықты төрелік айтсаң, жыққаның жыққан. Ал Кәкітайдікі дұрыс болса қайтесің? – дегенде, жаңағы желпініп келген аттылардың барлығы да аңырып қалды. Кейбіреулері сәл тоқтап, Абайдың аузына қадалды.

– Қазақта “Шоң” деген кісі аты да бар. Кісі болғанда Шоң, Торайғыр деген ағайынды скеуі бірдей суырылған шешен. Сүйіндік ішінен шыққан қос өркештей адамдар болған. Олар айтты деген нақыл-тақпақ исі Орта жүзге мәлім. Ал, сол “шоң” деген сөздің түп төркіні, мен білсем, қазақ сөзі емес. Мына Ұлы жүз, Үйсін ақындарының, ше-

шендерінің ескі ырғақтарында да ұшырап кетіп отырады. Осы сөздің асыл түбі қырғыздан ба деп топшылаймын. Қалайда, Кәкітай бәріңді қирата жеңіп отыр. Шынында, “тондым”, “ондымдарыңа” еркек ақын болып қайратты ажар берген Кәкітай! – деп Абай әзіл етті.

Жеңген Кәкітай да, жеңілген ақындар да, оларды құптаушылар да Абайдың зілсіз мысқылына мәз бола түсті.

Жүргіншілер Ералының қазірде қуаң тартқан шалғынын біраз аралап өтті. Топтың алдына таман озғындап келе жатқан Абай бір кішкене төбешікке қарай тартты. Ол төбенің басына шыққанда, барлық аттылар сәл ғана томпайып жатқан ескі моланы көрді. Жастардың жүзінде Абайдың бұл молаға тоқтағанына таңырқау бар. Олар осы ескі моланың кімнен қалған көне белгі екенін білмеуші еді. Абай атының басын өзгелерден оздырыңқырап кеп, қос молаға көз жіберіп, көп үнсіз тұрып қалды.

Бұның селдір сұлу сақалына енді сәл ғана ақ араласқан. Айналасына азырақ әжім жиылған мұнды көзін кейде қысыңқырап қарайды. Кейде, әлдебір күндерді алаңсыз көңілмен есіне түсірмектей, көзін жұмып тұрып ойланып қалады. Шұбар мен Дәрменнің қолындағы екі көк қаршыға да молаға таман бас изей түсіп, оқыс бір анды күткендей қадалып қапты. Алтын сары көздерін кірпік қақпай шаншылтады. Шабыттағы бапты құстар қапысыз сәтті бағып тұр.

Көпке түсініксіз түрде бірталай үнсіз тұрып қалған Абай, бір кезде денесін бұрмай, оң қолын ғана көтеріп, артына қарай қайырды да, жігіттерге белгі етті. Барлық топ көрнексіз молаға әлі де таңырқай қарап, Абайдың қатарына келді. Ат тұяқтарының тықыры басылып, жұрт тегіс тыныш жым-жырттыққа ауысқанда ғана Абай сөз қатты. Ақырын қоңыр үнмен сөйлей бастады.

– Осы жалғыз мола осынау елсіз жотаға пайда болғалы, міне, биыл жүз рет жадырап жаз, кірбін тартқан күз кепті. Сол бір ықылымнан бергі көп буындар тіршілігінің үнсіз куәсі осы мола. Бұл қос мола, ішіне аса бір ауыр сыр

бүккен молалар. Шанда бір осы тұсқа соғып өткенде, әлдебір арылмаған қарызым бардай боламын. Ақындық қарызым сияқтанады. Бұнда жатқан бірі қыз, бірі жігіт. Жігіті Кебек, қызы Еңлік атанушы еді! – деген кезде Абайдың үні ажарланып, машықты қалпына ауысып, қатаң сөйледі.

– Осы екеуін махаббат үшін өз елінің қатал үкімі, замандастарының қолымен, зорлықпен өлтірткен болатын. Жүз жылдан бұрын да, содан кейін де, дәл бүгінгі күнге шейін де, ұлға тұсау, қызға бұғау болған ел заңы осы екеуін ат құйрығына байлатып, сүйретіп өлтірткен.

Абай аз тоқтап, күз желінің суылдай соққан лебінен әлдебір суық сарын есіткендей болды. Аласа төбенің селеу мен көдесі қалтырай түсіп, бас шұлғып, баяғы бір ескі зардың болғанына куәлік айтқандай. Абай қарасөз бен көне бір баллада сазын шертіп тұрғандай.

– Еңлік пен Кебек қуғыннан қашып, андай боп, мына Орда тауын паналап, азғантай ғана дәурен сүрген-ді. Сол бұйырмаған махаббат, достықтан біткен екеуінің баласы, жөргектегі нәрестесі жас ұлан, әкесі мен шешесінен айрылған күні жөргегінде жылаған күйінде, мынау шеткі Ақшоқының есіз биігінің басына апарып тасталды. Дәл сол қаза күні байып батқанша шегі қатып, жылап жатты. Суық дүние, тылсым дүние ортасында тасбауыр адамнан алыс, жалғыздықта... үні өшті. Мәңгі өшті!.. – деді де Абай сөзін бітірді.

Жастар үріккендей боп түйілген қабақпен, шошынған жүзбен қарасады. Ең алғаш шапшаң үн қатқан Дәрмен еді.

– Кімнің бұйрығы солай етті, Абай аға-ау!

– Өлтірген кім?

– Өлтірткен кім? – десіп Мағаш, Кәкітай да сұрасты.

– Өлтірткен Кеңгірбай! Осы тұрған көбіміздің атамыз. Сол күндегі елдің анандай иен көшін бастаған, әруағымыз Кеңгірбай! – деп Абай айнала тұрған жастардың түрінс барлағандай бағып қарады.

Бұл сөзге Шұбар сескеніп қалған-ды. Өзге жастар аңырғандай. Тек Дәрмен ғана:

– Әруағы да өзі, жастарының жендеті де өзі болғаны ма? – дегенде, Абай оған сәл сүйсіне қарады.

Шұбар Дәрменді қағып:

– Тек, аңдап сөйле! – деп қалды.

Абай Дәрмен жүзіндегі басылмаған ақындық ұшқынды танып тұр.

– Содан бері ол шынжыр қазақ қызының мойнына бұрынғыдан да бата түсті! – деп тағы тоқтады.

Осы кезде қолындағы қаршығасындай екі көзі оттанып, ұшқындаған Дәрмен оқыс бір оймен тұтанғандай болды.

– Абай аға, рұқсат етіңізші! Жүз жыл бойында талай жолаушы мен өткінші Еңлікке өзі білген құранын оқып, бата қылды ғой. Олары тие берсін! Мен бүгін сол Еңліктер жүрегіне арналған басқаша, өзгеше бір құран оқиын. Соған рұқсат па екен? – деді.

Абай іркілген жоқ. Дәрменге қызыққандай, жылы шыраймен қарады да: “Оқы!..” – деді. Сол белгіні күткен Дәрмен:

– Ендеше, Еңлік, Кебек құраны мынау болсын, – дей салып, тамағын кенеп алып, шырқап тұрып, әсем қоңыр даусымен ән бастады. Көкбай мен Шұбар мынандай оқыс мінезден қысылғандай қыбылжып, бір нәрсе айтқандай болысып еді. Абай тыныштық тілеп, екі қолын шапшаң сермеді де, барлық топқа тыйым салып, Дәрменді тыңдауға бұйрық етті. Көпшілік үнсіз тұрып, құптағандай ұйып тыңдап қалды. Дәрменнің өзгеше мұңмен аса сезімтал ажар беріп айтқан әні, амандық, бейбітшілікте айтылатын сауық әні тәрізді емес. Өлгендердің әруағына арналған, дертті жүрек жоқтауы сияқты. Жүзінің сыр толқыны көп әнші-ақын, бұл топтың бәріне мәлім бір әнді бастаса да, қазіргі айтуында соны осы сәтке аса бір орайлы саздай созады. Айтып тұрғаны Абай әні – “Көзімнің қарасы”.

Мағаш пен Кәкітай Абайға қосылып, Дәрменнің оқыс қылығын сүйсіне түсінді. Таңданып, тамашалай қарасады. Дәрмен ұзақ өленді түгел айтқан жоқ. Ынтық жүректердің күліп тұрып, жан берердей үзіліп айтқан, арманды шерле-

рінен теріп, таңдап айтты. Төрт ауыз жоқтау айтты да, жүдеп күрсініп, тынып қалды.

Абай ақырын ғана атын бұрды. Семіз қоңыртөбел ат жай ғана басып, тізгін соза бас изей түсіп, жүріп келеді. Өзгелер де қозғалған. Топ қатар келе жатқан. Орталарында екі қаршыға дүр-дүр сілкіністі. Екеуі де жүргіншілердің алдыңғы жағына қадала қарап, қомағай көздерінен ұшқындаған шабыт шашады.

Әлі де желісі үзілмеген ой соңында келе жатқан Абай жастарға тағы бір сөз тастады:

– Жә, сол Еңлікті буындырған арқан түйінінде тұншығып кеткен шер бар емес пе еді! Ең болмаса бүгінгі күн осы мола мен сол жүрек сырын ел-жұртқа дат ететін шақ жетпеді ме?! Еңлік үнімен қыз жүрегі сыр айтса, Кебек тілімен ұл арманы, ер ашуы, ұлан жоғы жоқталса болмас па?! Ақыңсындар ғой. Мынау күздің түнерген күнінде, түңілткендей күй мен саз келеді ескіден! Мен айтсам, шабытты тек шаттықтан таппай, елдің, ердің күйкі жүдеу күйінен де таппақ шарт! Жыр шындықпен туысса, шыңнан аққан бұлақтай алыс өріс табады. Ендеше, осы естіген, көрген жайдан жыр туғызса нетеді? Қызығатының бар ма? – деді.

Абайдың аңғарын жақсы түйген Дәрмен бір байлауға бекініп те қойған екен. Сонысын енді айта бергенде, бұның алдына түсіп Шұбар сөйлеп кетті:

– Абай аға, дәл осы жайды мен жазамын!

Өзінен бұрын айтушы болса да, Дәрмен тоқтаған жоқ:

– Абай аға, менің аузымдағы сөзімді Шұбар айтты. Мен де жазамын!

Шұбар жақтырмай, тыжырынып күле түсті:

– Сенің аузыңдағы сөзіңді айтқам жоқ. Өзімнің ойымдағы байлауымды айттым. Сенің жазатыныңды менің айтатыным не? Өзім айттым, өзім жазам!

– Жоқ, мен жазам!

– Сен емес, мен жазам, – деп екі жігіт жарыса таласып, қызу үстінде тоқтай алмағанына Абай бастаған барлық топ қызығып қалды. Дәрмен өзінің дәлелін ойланып алып, көпшіліктің төрелігіне шаққысы келді:

– Екеуіміздің таласымызға байлауын көп айтсын. Бірақ мен осы жайды жазатынымды, Шұбардың сөзбен айтқанынан бұрын жаңа зират басында әнмен айтып қойғам жоқ па?! – деп еді. Бұнысын Мағаш мақұлдап, бас изеді. Шұбар ол сөзді қағытып, қалжың етті.

– Рас, жеңер ақынға бұл сөздің де орайы бар шығар. Бірақ әділетіңді өзің айтшы, Дәрмен! Сен ол жерде өз жаныңнан бір ауыз сөз айттың ба? Абай ағамның өлеңін ғана айтпадың ба? Ал, жазамын дегенді бұрын айтқан менмін.

– Сен тілмен айтсаң, мен ділмен, жүрекпен айттым! Сол Абай ағамның ғашықтық өлеңін өлі аруақтарға бағыштап айтқан жерде-ақ сазым менен сезімім соларда екенін танытқам! Тәңір-ай, біз ақын емеспіз бе? Үнемі сөзбен ұғындырып беру керек пе, емеурін де жетпей ме?! – деп Дәрмен тағы да ұтықты дау бастады.

Бұл екеуінің таласына Ербол даурыға күліп келе жатқан. Енді ол скі жігіттің сөзін бөлді. Өзі алдағы қыраттау бір тұсқа көз салып келе жатыр еді. Қазірде сығырая түсіп күн салып қарап, бір нәрсені болжап алды да, үнді даусымен көтеріле сөйледі:

– Уәй, жігіттер! Сендердің өлең жазамын деп қырқысқан таласың тіпті жақсы. Қандай қанібет! Бірақ осы жерде кімнің жазатынына билікті мен айтайын ба?! – деп, сәл тоқтай берді. Екі жігіт:

– Айт! Айтыңыз! – десіп, кідіре қалды.

– Айт десең мынау! Сонау қазотының қалың жерінде, анау қыратта бір топ дуадақ отыр. Қаршығаларың көріп келеді. Қазір алыс та болса, екеуің де құстарыңды сол тұрғыға қатар жіберіндерші! Шабыттың бәйгесін шабыт айырсын! – дегенде, Абай “бәрекелде” деп Ерболды тез қостады. Ербол соңғы кесімін тағы айтты. Дуадақ жайы айтылғалы аңшы жігіттер ақырын сөйлесуді белгі етіп, іркіліп қалған-ды. Ербол да дуадақтың сақтығын еске алып, енді ақырын ғана, дабырсыз айтты:

– Кімнің құсы бұрын барып, дуадақ ілсе, Еңлік, Кебек жыры соныкі болсын!

Топ иіріліп тұр еді. Шұбар мен Дәрмен билікке тоқтаса қалды.

– Болды!

– Жарайды!

– Ал, жібердік! – десіп, топтан алға таман жырыла бере, құстарын серпіп-серпіп жіберісіп қалды. Шұбар осы арада екі құстың ентелей кеткен ажарларына қарай сала, Абайға бұрылды. Енді асыға сөйледі.

– Ал, Абай аға! Осы билік байлау ғой?

Абай бұл жерде бар топқа ойда жоқ, бір оқыс сабыр көрсетті.

– Ерболдың байлауы дұрыс! Бірақ менің тағы бір шартым бар. Құстарың ана дуадақты барып ілгенше, бір-бір ауыз тың өлеңді екеуің шауып келе жатып, қатар айтыңдар! – деді.

Бұл кезде барлық аттылар желе жөнеліскен. Шұбар мен Дәрмен Абайдың екі жағына шығып алған. Абайдың жаңағы байлауын Шұбар тез қостады:

– Жарайды, Абай аға, қаршыға жайында ма?

Барлық жастар саят қызығына қызумен берілсе де, Абайдың ендігі ақындық бұйрығын анталай тосты.

Абай Шұбарға қарап:

– Жоқ, қаршыға емес! Сын болған соң қысас сын болсын. Мен қапысыз шапшандықты тілеймін. Тапсыратыным, – деп саспай анық етіп, жарыс өлеңнің жайын айтты. – Қысқы аязды түнде, гуілдеп соққан жел үніне күй қосып, кәрі әже немересін қандай сөзбен жұбатады? Соны шапшаң жыр етіп беріңдер. Ал, айт! – деді.

Шұбар Абайға қалта қарап, қиналғандай түңілді.

– Абай аға! Мынауыңыз сын емес, жаза ғой! – деп еді. Дәрмен осы кезде қатар жортып келе жатып, Абайға естірте оқыс шапшаң өлеңді айта жөнелді. Шұбар өз сөзіне тыңдаушы құлақ таппағансып, әдейі іркілгенсіп үнсіз қалды.

Мынау талас қаршығалар таласынан да төтенше. Көпшілік қаршығаны қойып, мұндағы шабыт қаршығасының

қанат қағысына қадалды. Дәрмен жұрттың тегіс ықылас аударғанын танып, желе жортып, шапшаң өлеңді соқтырып келеді. Абай ақсия сүйсіне күліп, тымағын қолына алып, Дәрменге қарай қисая құлап, тындап қапты. Шабытты ақын жосыта жырлап келеді:

Талай да талай шапшаң бар шығар-ды,
Үлгі етер шапшаң жырым қаршығамды.
Ақ түтек, ын-шың, у-шу аяз түнде,
Кәрі әже дәл былай деп зар шығарды:

Қорқытпа менің баламды,
Гулей соққан ақ боран!
Балам әже қойнында,
Келе алмайсың сен бұған!

Ұйқысынан айырма,
Кезе бер есіз далаңды.
Ұйықта, бөпем, оянба,
Әлдилеймін баламды!
“Әлди, бөпем, әлди-ай” –
Әлдилеген апанды.
Деп жырласын кәрі ана!
Ұйқыға барсын сол бала,
Тілесе тағы жырласын
Жүз жыл бойы сол ана... –

деп, көзін алға қарай тастап жіберіп, сүйсінген жұрттың барлығына естірте, өлеңінің соңын айтады.

Қаршығам менің жем іліпті.
Абай аға, бер қара!

Дәрмен енді атына қамшы басып, құйықтыра жөнелді. Абайдың Дәрменге анық сүйсінген жолы осы еді.

– Бәсе! Шіркін, ақын болсаң осындай бол! – деді.

Өз ішінде, осы Дәрмен деген інісін “Абайға шәкірт етіп, жолдас етем” деп әкеп қосқан қарт Дәркембайға қазір Абай алғыс айтып келеді.

Барлық топ енді түгел шапқан күйінде құстардың соңынан кетті. Озып барған Мағаш еді. Лақтай бір дуадақты сарала жүнін жарқылдатып басып қалған бір қаршығаның үстіне ағызып жетті де, тымағын бұлғап, арттағыларға айғай салды. Кейінгілер де тақау еді.

– Дәрмен! Дәрмен! Шүйінші! Еңлік жыры сенікі, – деді Мағаш.

Дәрмен шауып келе жатқан күйінде атынан домалай түсіп, құсына ұмтылды. Мағаш пен Ақылбайлар да, қағылез, шапшаң Баймағамбет те осы құстың үстіне үймелеп қалысты. Бөлек жерде жалғыз ғана Шұбар өз құсына айналып жүр. Ол дуадақ олжаланған көрінбейді. Мынау топ Дәрменнің дуадағын Ерболдың қанжығасына байлап, енді түгелімен Шұбарға келді. Ол жүресінен отыр да, қаршығасын етегімен қоршалай бүркеп алыпты. Бұндағы жайды өзгеден бұрын Көкбай түйген екен. Енді Шұбарға қарап, қарқ-қарқ күледі.

– Масқара! Шұбардың құсы дуадақ ілудің орнына, дуадақтан жапа шегіп, қорлық көріп қалыпты ғой! – деді.

Шұбар қаршығасын амалсыз жұртқа көрсетіп, қолына алды. Бұл қыранның үсті су, үрпиіп қалыпты. Көкбай Шұбармен қатты қалжыңдасатын әдетіне басып:

– Басына дуадақ саңғып кетіпті. Апырай, жақсы талап үстінде мынау жаман шәулінің ырымы қалай жаман еді, Шұбар! – деп тағы күлді. Шұбар сөз қатпаса да ызаланып, Көкбайға салқын көз тастап, сырт айналып, атына міне берді. Абайдың Шұбарға жаны ашығандай болды.

– Олай деме, Көкбай! Қаршыға өзге жаман құс емес, ашу мен намыстың жиын оты өзінде мол. Не жаманат болса, өз басына, – деп енді топқа бұрылды.

– Ал, бірақ жыр Дәрмендікі. Дәрмен, сен жазасың! – деді.

Әлі де шабытты, желікті Дәрмен енді балаша бір қуаныш білдіріп, астындағы ақ бедеуін өзі дағдыландырып, үйреткен қалпына салып, шаужайлап тебінгенде, ақ бедеу мұның қуанышын қостағандай, шапшып, қосаяқтап шаншылып тұрып қалды. Шаңқан боздың үстінде Дәрменнің

қуанып, ақсия күлген жүзі қызықтырғандай. Жас жалынын атқандай. Қолындағы көк қаршығасы да болаттай жалын ойнап, талпына ұшып, шабытқа тіленеді.

Осы кезде күздің баяу күні көтеріле түсіп, қызғылт сәуле берді. Шалшыған ақ бедеудің үстінде талпынған қаршыға ұстап, күліп тұрған нұрлы жігіт қызғылт күннің шұғыласына малынды.

Әрі шабыт шалған, әрі күн шұғыласы шалған, шапшыған жігіт Абай көзіне ақ мәрмөрдан ойылған, әсем біткен тас тұлғадай көрініп еді.

Жаңағы көркем бір сәтке сүйсініп езу тартқан Абайдың сол көңілді шағы айығып болғанша, қатты келе жатқан ат дүбірі естілді. Бар жолаушы шұғыл бұрылып сырт қарады. Абай атымен бұрылды.

Асығыс суыт жүріспен келе жатқан жалғыз атты жүргінші енді ғана желісін бәсеңдетіп, тақап қалды. Астындағы бөдес қоңыр құнанының омырауы, құлағы, көзіне шейін тер басқан. Кең жүгеннің сағалдырық тоға басы шылдырай түседі. Еңгезердей балғын қара жігіттің екі аяғы кішкене құнанның тілерсегін соғады. Қою қара мұрты тықыр біткен, өткір, кішілеу көзді жүргінші – Әбді дейтін Жігітек екен.

Алыстан-ақ Абайға тура беттеп, өзгелерге қарамастан тек Абайдың өзіне ғана арнағандай боп:

– Ассалаумәлікім, Абай аға! – деді.

Жігіттің енді сұрқыл тартқан жүзі мен қанталай түскен көзінен Абай ашу-шағым тәрізді ажар аңғарды. Өзінде тығыз жұмысы барын да байқағандай.

– Уәғалайкүмәссәлем! Е, жігіт, неғып суыт келесің? – деп, Абай дағдысы бойынша жүргіншінің ісін тез білмек болды.

Әбді байыпты мінез көрсетіп, әуелі Ербол сияқты өзге үлкендерге қарап, қысқа ғана амандасып алды. Сонан соң, Абайға тік қарап тұрып сөйлеп кетті:

– Абай аға! Тығыз жұмыспен, арызбен келем. Өзіңізге келдім. Мына бір жаман құнаныммен арттарыңыздан жорытқалы көп болып еді. Ісім асығыс болса да жеткенім осы!

– Қандай іс, сөйлеші! – деп, Абай да жігітке қадала карап тұр.

– Ісім, өз басымдікі ғана емес, жеті бірдей ауылдікі. Сол ауылдардың бар жаны боп, сізге жұмсап отыр. Біз мына Өзберген, Шүйгінсудағы жеті ауыл Жігітектің!

– Білем ғой.

– Сол жеті ауыл бүгін қатты зорлық пен қорлық көріп тұрмыз. Зорлықшыл – Әзімбай! – дегенде Абай қабағын шытына түсті.

Әзімбай деген көкауру, қазір кесел боп өсіп келе жатқан. Ол және Абайдың інісі аталады. Ара ағайын емес, Әзімбай айыпты болса, Абайдың ары бірге қысылады. Бұ да қоса жауапкердей сезінеді. Осыны ойлап тұрып Абай өзінің қалай күрсінгенін де аңғармады. Әбді болса, Абайдың қабағы мен демінен өз тараптарын танығандай болды. Сөйлеп тұр:

– Бар пішендігіміздің қақ жарымын тартып алып, орғызғалы жатыр. Осыны алдыңғы жыл, былтыр – екі жыл зорлап алып кеп, енді міне, биыл үшінші жыл тағы орақшысын әкеп салып отыр. Өткен жылдарда да жанымызға батып еді. Онда, бірақ, әр ауылды бөлек-бөлек алдап-сулап аунатып жеді. Қысқы азығымыз, аз ғана пішеніміз болатын. Өзімізде мал болмаса да, қыс ортасында әлді-малды ауылдардан күтімге арық-тұрағын алып барып жемшөп беріп, тым құрса ас-суымызды айырушы ек. Сұрау жоқ, келісу жоқ, келеді де бассалады жыл сайын. Бүгін осы қорлық еттен өтіп, сүйекке жеткен соң, бар жеті ауыл боп бірлесіп кеп, бағана наразылық айтып ек. Айдап шықты Әзімбай! Содан соң бір жақта оның орақшылары, бір жақта біздің кедей-кепшік боп жанжал-керісте тұрмыз, – деп, болған жайды баяндап кеп, Әбді енді шынымен ширықтырған қорлық, қиянат, жуандық жайына ауысты.

– Абай аға, міне, осындай жылаулар жайымен келдім. Азулы аямасқа жем боп жатқан жұртың жіберді. Жеті ауылдың жоқ-жітігі, аш-арығы жұртың емей немене? Жақын отырған көршісіміз. Бірақ ең жырақтан шапқан жаудан да